

## ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

**Моця Олександр Петрович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту Археології НАН України.

*Наукові інтереси:* давньоруська та середньовічна історія та археологія України.

## ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ ПРО ЦЕНТРАЛІЗМ І ФЕДЕРАЛІЗАЦІЮ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

**Дмитро МОРОЗОВ (Кіровоград)**

*На основі впровадження нових джерел розглядається погляд Володимира Антоновича на проблему централізму й федералізації Київської Русі.*

*Volodimir Antonovich's conception of the problem of centralization and federation of Kiyv Rus is regarded on the basis of using of new Sources.*

Наукова постановка реконструкції поглядів та свідомості окремої історичної постаті не лише розкриває зміст епохи, але й допомагає розглянути самоусвідомлення особою державно-політичної традиції. Історичний аспект централізації і федералізму в українському історико-політичному дискурсі залишався найбільш суперечливим у середовищі вітчизняної інтелектуальної еліти й досить часто виступав панівним критерієм розуміння характеру східнослов'янської історії взагалі. Розгляд поглядів Володимира Антоновича, одного з ідеологів Національного Відродження другої половини XIX століття, на проблему громадської самоорганізації, централізації і федералізації давньоруського суспільства, створює підстави для нових концептуальних підходів дослідження теоретичних доктрин, що становили “історико-національний проект” та визначили напрями й характер дослідження історії українського народу.

Говорячи про початок Київської держави, Антонович ніде не абсолютизує ці перші спорадичні кроки до розбудови держави. Він взагалі дотримувався думки, що на терені східнослов'янських земель не було належних об'єктивних причин для складання довготривалої державної організації централістського напрямку. Йдучи за М.Костомаровим і російським істориком-обласником А.Щаповим, Антонович традиційно підкреслює наявність у давньоруській історії децентралістських тенденцій. Вияви племінної боротьби за регіональний автономізм у давньоруській історії схилили Антоновича до сприйняття костомарівської етнографічно-федералістичної теорії. “Из арабских источников, – пише він, – мы знаем, что до начала IX в. на славянской территории одновременно существовало

несколько самостоятельных государств, которые стремились подчинить себе друг друга и таким образом соединиться. Так, мы знаем сильное княжество Волынское, теряющее свое первенство в IX веке, знаем Вятичей, Полян, независимое племя Тиверцев, Закарпатскую Русь и др. На федеративное устройство Руси указывает договор Олега с Византийской империей” [1, 33 зв.]. Єдиним виявом централізації у давньоруському житті Антонович схильний вважати владу, уособленням якої є великий князь, але вона зумовлена не характером внутрішнього розвитку, а зовнішньополітичними обставинами. “Причиной развития княжеской власти в киевский период, – стверджує він, – служат столкновения с иноземцами. Для защиты явилось необходимым стянуть федерацию племен под верховной властью одного князя” [1, 33 зв.]. Сам процес об’єднання Русі, згідно з Антоновичем, був досить довготривалим, якщо враховувати гігантську територію майбутньої держави, і завершився задовго до Олега, але літописцю “надо было объяснить это объединение и вот, является Олег, который в три года подчиняет всех славян” [1, 35 зв.]. Об’єднання земель під егідою київських правителів Антонович спостерігає як закономірне загальноєвропейське явище, прагнення наслідувати ті народи, що збудували свої держави на руїнах Римської імперії.

У контексті державотворчих потреб історик розглядає і християнізацію Русі, справедливо вважаючи, що вона мала політичне підґрунтя та розпочалася задовго до Володимира Великого. Перетворення християнства у всезагальну релігію було зумовлене державотворчими потребами, оскільки потрібний був “общий принцип, который мог объединить все многочисленные племена, подчиненные киевскому князю” [4, 587]. З погляду подальшого розвитку Русі “христианство имело громадное культурное значение для славян. С ним впервые появилась и распространилась грамотность; оно создало целый ряд посредников между князем и народом, положив, таким образом, основы гражданского и государственного строя” [4, 585]. Тому, на думку Антоновича, саме з уведенням християнства в давньоруських землях можна простежити перші вияви постановки державної організації. Але це держава не централістського характеру й зберігає різну величину підкорення центральній владі. “Многие земли, – вважав історик, – удерживают самоуправление – они живут в виде федерации общин с выборными или родовыми князьями” [2, 18 зв.]. Варто також зазначити, що, говорячи про Київську Русь, Антонович практично не оперує для її означення категорією “держава”, вживаючи замість неї поняття “зачатки государственного строя”, “княжеская организация”, “зачатки единовластия” і т.п., що засвідчує певною мірою його нівеляцію характеру державотворчих процесів у середовищі слов’янських народів.

Важливим елементом у поглядах Антоновича на характер давньоруської державної організації є його ставлення до теорії “родового побуту”, яка віддзеркалює панівний у тогочасній російській історіографії напрям думки, презентований працями Г.Еверса, К.Кавеліна, С.Соловйова. При розгляді “родової теорії” Антонович, наскільки можна судити з його лекційних курсів, досить наблизився до звісних тез слов’янофільства, висловлених К.Аксаковим у критико-аналітичному трактаті “О древнем быте славян и вообще и русских в особенности” (1852), де він перший серед російських істориків показав залежність епігонів теорії від західноєвропейських впливів [6, 68 – 72]. У підготовчих замітках до курсу “История передмонгольской Руси” за 1870 рік Антонович розвиває головне положення К.Аксакова стосовно того, що в “истории славян мы нигде не встречаем указание на существование родов” [3, 17]. Як на доказ відсутності в слов’ян родового порядку, Антонович посиляється на відсутність у мові термінів родового побуту і взагалі будь-яких переконливих фактів на його користь у руській історії. Навпаки, він вважає, що в слов’ян сім’я переходить у землю і віче. Поняття “земля” ототожнюється Антоновичем з “общиною”, у якій він вбачає елемент самобутності давньоруської історії.

Аргументація Антоновича на користь наявності не родового укладу, а громадського самоврядування в давньоруському житті зводиться до наступних положень:

1) “Предание об основании Киева тремя братьями говорит, что они разделили город на три части и управляли сообща. Все это указывает на развитие общинного порядка” [1, 73 зв.].

2) “Все славянские территориальные образования состояли из общин: каждая волость имела выборных начальников, которые для решения вопроса собирают народ на вече” [1, 74].

3) Ще задовго до християнського ладу “общинное начало” існувало у слов’ян у формі віча, на що є численні посилання в історії [1, 74 зв.].

4) Доказом переваги “общинного начала” над родовими стосунками слугує громадсько-майнова рівність чоловіків і жінок у слов’ян у дохристиянський період, а також обмеженість прерогатив князівської влади лише функцією оборони й збиранням громадської казни [1, 75].

З погляду “розвінчення” родової теорії, аргументи Антоновича видаються досить вагомими, але сама постановка питання про громаду як головну форму слов’янського життя, споріднену з духовним “началом” староруського суспільства по суті означала перетворення її в абстрактне й позаісторичне явище. Праруська громада для Антоновича, наскільки можна судити з його узагальнень, є у кінцевому підсумку неспецифічною формою

суспільної організації певного порядку й тим більше не виробничо-побутовою громадською спілкою, а трансформується в абстрактну ідею громадської солідарності, перетворюючись, як і в К.Аксакова, у “нравственный союз людей” без конкретної політичної мети [3, 8 – 8 зв.]. Відірвана від свого реального конкретно-історичного змісту, громада сама із явища суто історичного перетворювалась у характеристику народного духу, позбавленого тим самим історичного розвитку. В історичній концепції Антоновича вже праруський народ є носієм громадських демократичних принципів, виплеканих першим суспільним поступом до цивілізації, і вони виявилися настільки відповідними людським критеріям справедливості, що проходять магістральною лінією через увесь давньоруський історичний процес.

З Ярославом, на думку Антоновича, закінчується єдиновладдя на Русі й розпочинається так званий “удільно-вічовий період”, що за змістом подій може бути поділений на три різні за характером етапи [3, 13 зв.]. Перший з них розпочинається удільним поділом руської землі по смерті Ярослава до Любечського з’їзду. Він охоплює проміжок часу в 43 роки й закінчується при внуках Ярослава. “Этот период, – вважає Антонович, – характеризуется тем, что действительное старшинство Киевского стола признается по старшинству и в принципе и на деле. Киевский князь считается главным государем, управляющим целю Русью. Он с помощью близких родственников стремится к восстановлению единства в государстве и старается воспрепятствовать развитию уделов; но уже во втором поколении после Ярослава это становится невозможным... Последним представителем киевских князей является Владимир Мономах...” [1, 125].

Другий етап, у періодизації Антоновича, триває близько 80-ти років, від Любечського з’їзду до остаточного падіння Києва, як головного князівського столу. “Характер этого периода тот, что действительное старшинство киевского стола переходит в почетное: на Любечском съезде все уделы признаны самостоятельными и власть Киевского князя признавалась только нравственно, а не фактически” [1, 124].

Третій етап, “удільно-вічового” періоду, Антонович виводить від падіння Києва (1169 р.) до литовського завоювання. “Характер его – полная обособленность и самостоятельность уделов. Киевский стол теряет даже номинальное первенство, а в других княжениях нет претензий на гегемонию над всею Русью” [1, 124 зв.]. Тому утворюється в певний проміжок часу кілька великих князівств, і в той же час намітився поступовий поділ самого Київського князівства.

На думку Антоновича, причини поділів зумовлені як станом давньоруського суспільства, так і відсутністю реальних підстав для тривалого

територіального об'єднання. “Наскоро сколоченное первыми князьями-завоевателями, Киевское государство было слишком обширно, заключало слишком много отдельных племен, не имевших ни одинакового управления, ни общих обычаев, так что не могло долго просуществовать в таком виде” [2, 13 зв.]. Племінні, патріархальні відмінності підштовхували регіональну автономію і врешті-решт відіграли вирішальну роль у децентралізації Русі. “Автономические привычки и этнографическая рознь племен, – констатует историк, – были слишком сильны и пока киевские князья были настолько богаты, что могли нанимать дружину, на которой опиралась вся сила их, они могли удерживать области от тяготения врозь. Но при дальнейшем увеличении княжеской семьи лишь только власть киевского князя распалась между несколькими представителями, племенные инстинкты нашли возможность проявить свою самостоятельность. Земство всех областей – веча, стараются доставить своему князю независимость от Киева и таким образом становятся самостоятельны” [1, 125 зв.].

Таким чином, у погляді на причини удільного поділу Русі Антонович послідовно продовжує ідейну лінію ролі “областничества” в давньоруській історії, відсутність етнічної гомогенності і як наслідок “тяготение племен врозь” [1, 122]. Єдино можливим варіантом збереження поліетнічного масиву в рамках певного територіального об'єднання Антонович, йдучи за Костомаровим, вважав лише розбудову державної організації на засадах федеративного устрою, який більше відповідав характеру племінної градації старослов'янського суспільства. “Первоначально, – развивает Антонович федеративную теорию, – все племена пользовались автономией и составляли между собой союзы в виде федерации земства, но впоследствии эти федерации большею частью подчинялись киевским князьям, хотя степень подчинения была различна. Летописи говорят только об окончательном подчинении древлян, все остальные племена дают дань, а некоторые только обязаны участвовать в походах. Они живут в виде федерации земства с выборными или родовыми князьями (Мал Древлянский, Рогвальд Полоцкий)” [2, 59]. Якщо Костомаров говорить переважно про “зачатки” федерації, то Антонович схильний до більш рішучого узагальнення й фіксує в історії стародавньої Русі кілька чітко виражених утворень федералістичного толку. “Мы видим, – пишет він, – независимую федерацию уличей и тиверцев, которые явились только союзникам киевских князей, наконец существовала независимая Болоховская земля, которая всегда шла вразрез с Галичем” [2, 123]. Тому паралельно з об'єднавчим процесом у давньоруських землях посилювалося прагнення до відокремлення і збереження самоуправління. “Следствием этого стремления, – вважает Антонович, – и было то, что Киевский князь раздавал уделы своим сыновьям, чтобы с их помощью

править государством. После смерти Ярослава, одного из главных объединителей Руси, земство снова стремится удержать автономию; князья уже не представляют единой власти, вместо одного лица правит целая многочисленная семья; вследствие этого земско-вечевые понятия все более и более распространяются и выражаются установлением автономии, так что в некоторых землях княжеская власть совершенно подавляется вечем” [1, 123 зв.].

Згідно з Антоновичем, “удільно-вічовий” період за відсутністю чіткої політичної метаморфози й вірогідних літописних свідчень викликав певні негаразди методологічного порядку в історичній науці. Антонович повністю заперечує традиціоналістський, генеалогічно-державницький підхід при його інтерпретації, властивий сучасній йому російській державницькій історіографії. На думку історика, “способ изложения этого периода – есть способ от Карамзина и до недавнего времени желание рассматривать историю России как одного цельного государства, объединенного под общею властью – которую видели во власти великого князя. Неудобство такого метода изложения чувствовалось давно, даже у тех писателей, которые разделяют эти взгляды в настоящее время – например Соловьев” [2, 18]. Антонович зазначає дві принципові слабкості державницької теорії при опрацюванні “удільно-вічового” періоду руської історії. Перша з них спостерігається в превалюванні викладу подій, що мали відношення до “центрального столу” та ігнорування “фактов областной жизни”. Друга прихована в “искусственно созданной руководящей нити – великокняжеской власти”, що перетворює історика “удільно-вічового” періоду в інтерпретатора переважно історії влади і політичних інституцій, які підмінюють досить часто історію народу [2, 18 зв.].

Таким чином, Антонович визнає у методологічному контексті єдино науково обґрунтованим підхід до розгляду проблеми на основі принципу регіонально-обласного дослідження, що відповідає характеру федеративних “начал” давньоруської історії, вияви яких він консеквентно вбачає і в цьому хронологічно виділеному ним “удільно-вічовому” періоді.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Лекции по русской истории. Читанные в Киевских высших женских курсах 1879 г. // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. – Інститут рукописів (Далі – НБУВ ІР). – Ф. І. – Од. зб. 8101. – Арк. 1 – 581.
2. Антонович В.Б. Конспект лекций по истории Передмонгольской Руси до XIII столетия. Лекции в Киевском университете 1870 гг. // НБУВ ІР. – Ф. І. – Од. зб. 7908. – Арк. 1 – 140.
3. Антонович В.Б. Конспект лекций з истории России // НБУВ ІР. – Ф. І. – Од. зб. 7900. – Арк. 1 – 52.
4. Антонович В.Б. Киев в дохристианское время // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 577 – 591.
5. Антонович В.Б. Киев в княжеское время // Там само. – С. 592 – 605.
6. Аксаков К.С. Сочинения исторические. – М., 1889. – Т. 1. – С. 63 – 124.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

**Морозов Дмитро Олександрович** – пошукувач кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

*Наукові інтереси:* проблеми історіографії та політології в Україні другої половини XIX століття.

**ЗА СТО РОКІВ ДО МАРКА ФОН ГАГЕНА:  
ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ  
“ЧИ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЄСТЬ ІСТОРІЯ?”**

**Олександр КИЯН, Наталія ТОКАР (Кіровоград)**

*У статті подано неопубліковане есе В.Доманицького «Чи історія України єсть історія?», в якому розкрито процеси формування національної історіографії кінця XIX – початку XX ст.*

*The process of Ukrainian national historiography's formation at the end of the XIX-th and the beginning of the XX-th centuries is regarded on an example of publication of the article by V.Domanitskiy "Is the History of Ukraine history?"*

1995 року американський історик-русист Марк фон Гаген написав розвідку під промовистою назвою “Чи має Україна історію ?” [1]. Проблеми, сформульовані фон Гагеном, викликали дискусію у зарубіжній славистиці. Думка вченого, що “плинність кордонів, проникність культур, історично багатоетнічне суспільство – це саме те, що може зробити українську історію дуже сучасною сферою досліджень” [1, 670], отримала як схвалення, так і заперечення.

Цікаво, що за сто років до появи наукової студії американського славіста есе з майже аналогічною назвою “Чи історія України єсть історія ?” написав вітчизняний історик Василь Доманицький, творча спадщина якого останнім часом усе більше привертає увагу науковців.

В.Доманицький (1877 – 1910) – історик, етнограф, літературознавець, фольклорист, редактор, перекладач, літературний критик, кооператор. Активний працівник провідних наукових видань України межі XIX – XX ст. – “Киевской старины”, “Літературно-наукового вісника”, “Записок Наукового товариства ім. Т.Шевченка”, “України”, періодичних видань – “Рада”, “Нова громада”, “Рідна справа – Думські вісті”, “Наше дело” та ін., засновник та редактор видавництва “Вік”. Дійсний член київського Товариства грамотності й Товариства ім. Нестора-літописця. Автор монографій “Критичний розслід над текстом «Кобзаря»” та “Козаччина на переломі XVI – XVII вв. (1596 – 1603 pp.)” [2].